

KULTURA – EKOLOGICKÁ KATEGORIE?

JOSEF ŠMAJS, Filozofická fakulta MU, Brno, ČR

Většina tradičních vymezení kultury, která kdysi podrobili kritice američtí antropologové A. L. Kroeber a C. Kluckhohn a jejichž počet přesáhl číslo 300, podstatu její opozice vůči přírodě nejen neodhaluje, ale dokonce zakrývá. Právě proto se v této úvaze pokusíme přehlížený ekologický rozměr kultury stručně vymežit.

Zatím jen malá část veřejnosti se kloní k názoru, že přírodu neničí jen lidé lhostejní či mravně nerozvinutí. Protože s tímto menšinovým stanoviskem souhlasíme, vyjádříme jeho podstatu ještě provokativněji: *přírodu v první řadě sami lidé neničí vůbec. Přírodu nenávratně poškozuje kultura – tj. společnost, civilizace, technosféra*. Charakterem svého uspořádání, fungování a evoluce ji poškozuje umělý planetární systém kultury, jehož ekologicky nejagresivnější složkou jsou bohužel naše technicky vyspělé civilizace.

Globální ekologická krize není tedy vlastně konfliktem mezi člověkem a přírodou, jak se to jeví tradičnímu uvažování i povrchnímu pohledu na ekologický problém. V tomto nesprávném dualistickém vidění, které je produktem novověkého filozofického povýšení člověka na subjekt a redukce přírody na pouhou objektivní skutečnost mimo člověka, se na jedné straně přeceňuje rozdíl mezi člověkem a ostatními formami života a na druhé straně se nedoceňuje to, co vyvolává konflikt: nebiologická struktura kultury, její planetární rozměr a přírodě nepřizpůsobené tempo rozmachu.

Pochopení ekologické stránky kultury komplikuje fakt, že ve filozofii i v běžném povědomí není pojem kultury chápán adekvátně, tj. jako kategorie ontologická a ekologická. Tento vágní pojem společenských věd a každodenního života jen výjimečně označuje to, co je na rozdíl od přírody výsledkem či souhrnem lidských činností. Velmi často je naopak chápán úzce a jednostranně: *jen jako kultura duchovní*, tj. jako vědění, umění, hodnoty, výchova a chování, a někdy dokonce – *jen jako umělecká zábava*. Toto zúžené pojetí kultury jako kultivace duchovního života člověka a společnosti je sice v řadě případů oprávněné a také je v souladu s původním antickým významem sloves „colo, colere“, která původně znamenala obrábět, vzdělávat, zlepšovat, avšak pro pochopení ontologické podstaty kultury nevyhovuje.

Duchovní kulturu nelze ani přibližně ztotožňovat s kulturou vůbec, ale také ji nelze pojímat samostatně, tj. nezávisle na celku kultury. Duchovní kultura je sice relativním protikladem kultury materiální, avšak se systémem kultury je funkčně propojena do té míry, že tvoří nejen jeho evoluční korelát, ale i všudypřítomnou *informační kostru kultury*. Takže – smíme-li tu použít běžného pojmu z biologických věd – je vlastně svéráznou „dědičnou informací“ kultury.

Ale také významově správnější pojetí kultury jako všeho toho, co vytvářejí lidské generace, se dnes relativizuje a komplikuje tím, že vznikla a prohlubuje se globální ekologická krize. Mnozí lidé nejsou totiž s to pochopit, jak to, že je kultura proti jejich vůli od přírody vzdaluje a jedinečnou planetu Zemi nenapravitelně pustoší.

Jde tu však minimálně o dvě různá nedorozumění. První z nich je relativně jednodušší nedorozumění pojmové. Naše pojmy nejsou totiž nikdy přesnými kopiemi předmětů a jevů, jejich obsahy jsou nedostatečně ohraničené a nestálé. Je v nich zpravidla obsaženo nejen

poznání minulé, a tedy i zčásti překonané, ale současně také poznání a vědění aktuální, které se teprve rodí a stává se obecným duchovním majetkem lidstva. A to se v plném rozsahu týká i pojmu kultury. I dnes v něm cítíme starší spodní tón původního antického významu, ale současně si již uvědomujeme, že v nynější ekologické situaci musí být tento pojem definován nově, bez zbytečného antropocentrického zabarvení.

Druhé nedorozumění je věcné, a proto také na pochopení náročnější. Při jeho interpretaci bude totiž třeba prokázat mnohé z toho, co jsme již v úvodu naznačili. Proč v rozporu s úsilím mnoha poctivých lidí, četných celosvětových i regionálních hnutí, specializovaných institucí a organizací atp. pokračuje devastace přírody? Proč tradici vytvořený protiklad mezi člověkem a přírodou je zúžený a koneckonců falešný a proč skutečný protiklad zjišťujeme až na úrovni vztahu kultury a přírody? Proč není kulturní systém kompatibilní se systémem přírodním? Zejména na tyto otázky se pokusíme částečně odpovědět.

Všichni se patrně shodneme v tom, že kultura není jevem přirozeným, nýbrž umělým, tj. vytvořeným zvláštní lidskou aktivitou. Přirozené pozemské prostředí, které dlouhodobě přilíš nezvýhodňuje žádnou formu života na úkor jeho ostatních forem, lidská kultura postupně modifikovala a přetvářela prostředí tak, aby odpovídalo aktuálním potřebám člověka, tj. koneckonců rozvoji jednoho živočišného druhu.

Proč však schopnost kultury zvýhodňovat lidské zájmy, obsažená už ve způsobu založení původní kultury lovecko-sběračské, selhala až dnes, v době nejrozvinutějšího teoretického poznání přírody a jejího neúplnějšiho technického ovládnutí? Patrně proto, že způsob založení kultury, tj. první i pozdější hodnoty a regulativy, filozofie, věda, náboženství, umění, technika a všechny další lidské aktivity, odpovídaly jinému geografickému měřítku kultury – rozptýleným a málo početným regionálním kulturám. A snad právě proto nemusela filozofie nikdy v minulosti ontologickou podstatu kultury vážně zkoumat, nemusela pojem kultury teoreticky definovat. Vždyť např. intuitivně pociťovaný protiklad přírody a kultury, který je poprvé jasněji formulován v osvícenství, nebyl pochopen věcně, systémově, ale hodnotově, axiologicky. Kultura tu byla antropocentricky ztotožněna se strukturou hodnotově vyšší a důležitější než příroda. Takže využijeme-li Kantovy terminologie, můžeme říci, že pozemská příroda byla pojata pouze jako svět jevů, zákonitostí a kauzality, zatímco kultura jako kvalitativně vyšší svět noumenů, svobody a mravního jednání člověka.

Čím mohl být tento novověký antropocentrismus podmíněn a jak vlastně vznikl? K vytvoření opozice člověka a přírody došlo už na počátku novověku, zejména pak v souvislosti s rozšířením karteziánského myšlení. Důležité komplementární pojmy člověk a příroda, hojně používané ještě v renesanci, na jejím konci dosluhují a jsou nahrazovány instrumentálními pojmy subjekt a objekt. Zdá se, že člověk-subjekt už k přírodě nepatří, že se k přírodě-objektu vztahuje zejména svou svobodnou aktivitou – poznávací, volní i předmětně praktickou. V idealistické linii filozofického uvažování, která měla smysl pro její teoretické postižení, byl ovšem fakt lidského přetváření přírody myšlením a prací interpretován nesprávně.

Například Fichte pojímá přírodu jako odcizený produkt činnosti člověka, Hegel jen jako jinobyť ideje či jako rodiště a terén činnosti ducha. Přírodě, stále více degradované na předměty, tu nebyla přiznána přiměřená svébytnost, řád, schopnost evoluce. I v materialistické linii filozofického uvažování se pojem přírody ochuzoval o kvalitativní určení, postupně se znehodnocoval, až se nakonec rozplynul v abstraktním pojmu hmoty zvýrazňujícím jedinou vlastnost přírody: objektivní existenci. I když se již v polovině minulého století vědělo, že nejen ve společnosti, ale i v přírodě existují vývojové změny, patrně z neznalosti jejich příčin a pro jejich relativní pomalost nebyla s přírodou – až na výjimky, např. H. Bergsona – spojována uspořádanost a aktivita, žádná, jak bychom dnes řekli, spontánní evoluční tvořivost. Ještě dlouho po Darwinovi se přehlížel fakt, že příroda sama patrně vytvořila všechno neživé i živé včetně biologického předka dnešních lidí. Člověk byl zkrátka od antiky považován za míru všech věcí a schopnost tvořit nové struktury se nadále přiznávala pouze jemu. Byl nositelem kreativity, hodnoty i smyslu.

Zdá se však, že tuto dobovou historickou iluzi dovedeme dnes pochopit. Vývoj, pokud byl ve filozofii vůbec uznáván, byl interpretován abstraktně a spekulativně. Za jeho zdroj byly např. v klasické německé filozofii, ale i v pozdější filozofii marxistické považovány rozpory a jejich překonávání. Protože důraz byl kladen na vertikální vzestup, každý vyšší vývojový stupeň byl pojímán nejen za dokonalejší, ale také za autonomnější ve srovnání se stupněm předchozím. Zdálo se totiž, že čím vyšší je vývojový stupeň hmoty, tím více je determinován sám sebou. V rozporu se skutečností tak celá filozofická tradice od Aristotela po Hegela – využíjeme-li pozoruhodného postřehu Nikolaie Hartmanna – převracela zákon síly: *za silnější považovala mylně to, co bylo vyšší*.

V souladu s Hartmannovým postulátem, který plně odpovídá dnešním poznatkům obecné teorie systémů, můžeme konstatovat, že dnešní technické civilizace ničí a poškozují živou přírodu nikoli proto, že by byly organizačně složitější. Ničí ji proto, že jsou jejím evolučním konkurentem, že jsou opozičním subsystémem biosféry, který je vzhledem k ní systémem jinak a méně organizovaným, a proto zatím silnějším a destruktivnějším.

Samozřejmě, že je to komplikovanější a že např. agresivita dnešních technických civilizací vůči živé přírodě vyplývá také z toho, že příliš rychle rostou, z toho, že nemohou dosáhnout organizační zralosti (klimaxu). Objevily totiž způsob, jak se vyvázat z přímé závislosti na omezené ekosystémové energii: zmocnily se neobnovitelných zásob energie fosilních paliv a pokoušejí se čerpat další pozemské energetické konzervy – zatím hlavně problematickou energii atomovou. Ale i to jen potvrzuje naše stanovisko o vyšší organizační a funkční dokonalosti přírody.

Uvědomujeme si, že jsou to slova pro lidské ucho málo libozvučná a že pro většinu z nás je příjemnější sdílet tradiční iluzi o pokračující humanizaci přírody člověkem. Lidská úroveň pojmové (negenetické) reflexe přírody je samozřejmě nejvyšší úrovní její reflexe živými systémy vůbec. Člověk touto schopností mnohonásobně překračuje svou původní vázanost na strukturu své ekologické niky a intelektuálně i technicky proniká stále dál do vesmíru i do nitra hmoty. Ale to vůbec neznamená, že je to reflexe ontologicky adekvátní a že jsme díky jí přírodě a všem živým tvorům nadřazení. Život iluze o nadřazenosti člověka a kultury přírodě totiž rychle zkracuje postupující ekologická krize sama.

Hodnotové nadřazení kultury přírodě nebylo ovšem jediným negativním důsledkem nedostatečné filozofické sebereflexe člověka. Mnohem závažnější bylo, že se tím člověk jako předpokládaný smysl a vrchol přírodního vývoje z přírody vyřadil. Ztratil pocit úcty a pokory před tajemnými vesmírnými silami, ztratil pocit sounáležitosti a potřeby spolupráce s okolním biotickým celkem. Nejen v praktické, ale nyní i v teoretické oblasti zaujal k přírodě panský postoj. I když tento postoj nevytvořila pouze novověká filozofie a věda, jeho podstatu nejlépe vyjádřil filozof Descartes svou známou myšlenkou, že bychom se pomocí nové filozofie mohli stát „jakoby pány a vlastníky přírody“ ([1], 69).

Novověký člověk hájil sice právo přírodu poznávat, ale už nikoli proto, aby jí rozuměl, aby věděl, proč do jejího systému náleží, či proto, aby se krásou a tajemstvím přírody kochal, ale proto, aby nad ní měl moc, aby mohl s přírodními silami a strukturami manipulovat.

V tomto teoretickém a hodnotovém kontextu, jehož vliv zdaleka nepominul, se celá historie lidstva jevila jako velkolepá humanizace přírody, jako osvobozování člověka ze závislosti na vnějších přírodních silách a potravních řetězcích biosféry. Ale to, jak se ukazuje, je pohled povrchní a nekompetentní. Když jsme totiž onu kýženou moc získali, nemůžeme ji stejně svobodně užívat a těšit se z ní – ale naopak, musíme se své vlastní moci nad přírodou obávat.

Protože dnešní planetární kultura vznikala a rostla postupně, procesem souvislého historického vývoje, lze jí nejlépe porozumět hlediskem vývoje, hlediskem evoluce. Epochální význam tohoto hlediska patrně nejlépe postihl jeden z jeho předních protagonistů P. Teilhard de Chardin: „Pro mnoho lidí je evoluce stále ještě jen transformismus a transformismus je

jen stará darwinovská hypotéza, stejně dílčí a vetřlá jako Laplaceův koncept sluneční soustavy nebo Wegenerův posun pevnin. Je skutečně postižen slepotou, kdo nevidí širší pohybu, jehož dráha daleko překročila hranice přírodovědy, postupně zasáhla a naplnila chemii, fyziku, sociologii, a dokonce i matematiku a dějiny náboženství... Evoluce, to není teorie, systém ani hypotéza, nýbrž daleko víc: je to od nynějška obecná podmínka, jíž se musí podřizovat a jíž musí vyhovovat všechny teorie, hypotézy i systémy, mají-li být myslitelné a správné“ ([2], 183).

I my toto hledisko plně využíváme, a proto je nebudeme v obecné rovině příliš rozvádět. Upozorníme pouze na to, že *evoluce jako nevratný antientropický proces vytváří, zachovává, ruší a transformuje prvky, subsystémy i globální a kosmické struktury jako celky tak, že výsledný systém stále úspěšněji využívá svého evolučního zdroje: např. vesmír energii koncentrovanou původně v singularitě, biosféra energii slunečního záření, kultura energií vynakládanou a uvolňovanou člověkem.*

Jak jsme právě naznačili, na naší planetě existují jen dva zásadní způsoby, jimiž vznikají – pochopitelně transformací toho, co tu už v určité formě existovalo – nové struktury. Je to jednak původní a starší způsob přirozený, tj. *spontánní tvořivá schopnost neživé a živé přírody*, a jednak relativně mladý způsob umělý, tj. *odvozená a parciální tvořivost kulturní*.

Spolu s uznáním těchto dvou kvalitativně odlišných způsobů konstitutování pozemských struktur, těchto dvou evolučních procesů, musíme ovšem uznat i *dvě odlišné formy uspořádání pozemské skutečnosti a dvě odlišné konstitutivní informace – informaci přirozenou, biotickou, a informaci umělou, kulturní*. I když tím zároveň uznáváme potenciální nekompatibilitu odlišně konstituovaných struktur, nechceme tím zpochybnit zvláštní ontologický statut kultury. Naopak, víme, že kultura není novým organizačním stupněm přirozeného uspořádání světa. Kulturní uspořádanost má prokazatelně jiný původ a charakter, je uspořádaností umělou, nebiologickou, a nevysvětlíme ji pouze přírodovědeckými metodami – z uspořádanosti přirozené.

Protože nové kulturní struktury mohou v rámci přirozených ekosystémů vznikat jen za cenu jejich přiměřené destrukce, nejde tu jen o problém teoretický – o adekvátní postižení odlišných evolučních mechanismů kulturní evoluce. Víme již, že probíhá nenávratné poškození živé přírody, že je ničena její nenahraditelná genetické informace, nezbytná pro zachování současné diverzity biosféry. Jde tedy o *bezprecedentní problém rizika, odpovědnosti a viny. A kdo vlastně odpovídá za zničené ekosystémy, za vyhubené druhy, za ztracenou genetickou informaci a narušenou rovnováhu pozemského biotického společenství jako celku?*

A proto snad jen filozofie může ukázat, že *globální ekologická krize je existenčním konfliktem části a celku, jednoho druhu s ostatními tvory, prvku pozemského organismu s jeho systémem*. Měla by současně ukázat, jak to lapidárně v nedávném rozhovoru vyjádřil C. Lévi Strauss, že práva člověka jsou pouze zvláštním případem práv, která musí být přiznána tvůrčí síle života, a že končí přesně v tom bodě, za nímž by jejich uplatňování znamenalo riskovat vyhubení celého rostlinného nebo živočišného druhu.

Připomínáme tu mravní a axiologické pozadí ekologického problému tak důrazně proto, že nejen ve filozofii, nýbrž i v dalších složkách duchovní kultury se stále ještě předpokládá, že člověk jako vrchol a smysl přírodního vývoje, popřípadě jako bytost stvořená přímo bohem, přírodu nejen správně poznává, ale svou záměrnou činností také správně ovlivňuje.

Máme tedy vůbec nějakou naději, že smíříme kulturu s přírodou? Evoluce živých systémů nemohla sice vyčerpat všechny možnosti uspořádání hmoty v pozemských podmínkách, ale dynamickou rovnováhou života s abiotickým prostředím, všeobecnou funkční a informační jednotou všeho živého – zdá se – vytvořila i určující rámec pro rozvoj lidské kultury.

Snad právě proto tu jistá globální pojistka, významná pro zachování přirozené uspořádanosti biosféry, existuje. Kultura je opozičním subsystémem biosféry, roste jen z jedné její

evoluční linie, od počátku přirozené ekosystémy zatěžuje a poškozuje. Ale to nejpodstatnější je skryto.

Zdravá, neoslabená biosféra nemůže kulturní evoluci ani zabránit, ani se jí zbavit. Teprve od jisté prahové hodnoty sociokulturní zátěže začíná být všechno jinak. Silně oslabená a dezintegrována biosféra není už příznivým prostředím pro nejvyspělejší, tj. také nejkřehčí formy života. A protože umělý kulturní systém, zahrnující člověka, stojí a padá s jeho biologickou prosperitou, zhoršující se lidské zdraví může být paradoxně spolehlivou negativní zpětnou vazbou obou opozičních systémů – kultury i biosféry.

Čím dříve to pochopíme a vezmeme vážně, tím dříve se nám může podařit to, o co dnes běží: zachránit nejen přirozenou diverzitu biosféry, ale také ohroženou diverzitu kultury.

Jak tedy na závěr formulovat optimální kulturní strategii? *Pozemskou přírodu jako systém, který je součástí kosmu a který se konstituoval v průběhu několika miliard let, lidské kultuře, tj. strukturám odvozeným, méně svébytným a dočasným, v principu přizpůsobit nelze.* Proto na dnešním civilizačním rozcestí existuje patrně jen jedna perspektivní větev dalšího vývoje: *kulturní pokrok starostlivě střežící ohrožené meze variačních možností dosaženého uspořádání biosféry*, tj. pokrok zakotvený ve vyspělejší duchovní kultuře, v rozvinutější filozofii a vědě, ve správných hodnotách.

Tajemství lidského kulturního vzestupu – obrazně řečeno – spočívalo kdysi v tom, že člověk jako druh v relativně krátké době změnil typ své adaptace. Přinucen patrně vnějšími ekosystémovými tlaky dokázal přejít od převahy přizpůsobování se změnami své vnitřní biologické struktury, které jsou pomalé a omezené, *k ofenzivní adaptivní strategii*, k záměrnému a rychlému přizpůsobování svého okolí. Během krátké doby vytvořil planetární, přírodě nepřizpůsobenou kulturu. A tento evidentní fakt kromě jiného znamená, že strategie, úspěšná v regionálním měřítku, selhává v měřítku planety.

Ale strategie je pouze prostředek, nikoli cíl. Ze studia živých i sociálních systémů víme, že i velmi rozdílné strategie mohou být ekvifinální. A strategii mění dnes i biosféra: nebrání se už především silou, ale slabostí.

Proto i my lidé, nechceme-li spolu s ostatními vyššími živočichy zahynout, musíme znovu změnit typ adaptivní strategie. Tentokrát nás naštěstí okolnosti nutí změnit to, co snad lidským přičiněním změnit lze, protože to není jen dílem přírody: *typ adaptivní strategie kultury.*

Takže žádný návrat zpět, žádný návrat do lůna přírody, z něhož jistě nebylo snadné se kdysi vyprostit. Celá kultura jako umělý globální systém, který si zatím přírodu přizpůsoboval také převážně ofenzivně, který ji zatlačoval, redukoval a transformoval tak, aby znovu a znovu vyhověla nárokům jeho expanzivní protipřírodní struktury, bude nucena v krátké době přejít ke strategii protikladné: *k přizpůsobování se přírodě vnitřními organizačními změnami.* Svě nenahraditelné hostitelské prostředí může totiž zachránit jen *radikální ekologizací své duchovní i materiální složky.* A na tomto úsilí, které se může stát novou transcendencí a velkou seberealizační příležitostí dnešního, sociální étos postrádajícího lidstva, se musí významným způsobem podílet také filozofie.

Právě filozofie, ovšem filozofie ekologicky poučená a odpovědná, může zřetelně říci to, k čemu žádná jiná teoretická disciplína není kompetentní: *jedině kultura poškozuje přírodu. Když člověk – sám patrně jen také evoluční experiment biosféry – radikálně nezmění její protipřírodní strukturu, když se nevzdá arogantního antropocentrismu, zbytečně zanikne spolu s ostatními vyššími formami života.*

LITERATURA

- [1] DESCARTES, R.: Rozprava o metodě. Praha 1946.
- [2] TEILHARD DE CHARDIN, P.: Vesmír a lidstvo. Praha 1990.